

А. У. Багдановіч

ЗМЕНИ Ў СІНТАГМАТЫЦЫ ДЗЕЯСЛОВА АДЧЫНІЦЬ/АДЧЫНЯЦЬ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЭЛЕКТРОННЫХ КОРПУСАЎ)

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск;
bahdanowichalesia@mail.ru;
наук. кір. – Т. Р. Рамза, д-р філал. навук, праф.

У артыкуле прасочваюцца змены ў сінтагматыцы дзеяслова *адчыніць/адчыняць* на працягу XX – першых дзесяцігоддзяў XXI стст., выказваецца меркаванне, чым яны абумоўлены і якія наступствы з гэтага маем.

Ключавыя словы: дзеяслоў *адчыніць/адчыняць*; лексема; сінтагматыка; расшырэнне/звужэнне значэння.

У апошнія дзесяцігоддзі дзеяслоў *адчыніць/адчыняць* стаў ужывацца з нязвыклымі (у параўнанні з цяперашняй прынятай нормаю) лексэмамі, як *бутэлька, змест, магчымасці, наручнікі, пячаць, рот, твар, якасці* і інш. Гэта вынікае з прааналізаванага матэрыялу (словаўжыванне спрагальнай формы дзеяслова *адчыніць/адчыняць* у электронных корпусах) – 8244 адзінкі, 7429 з якіх – матэрыялы Беларускага N-корпусу, 815 – паралельнага беларускага падкорпусу Нацыянальнага корпусу рускай мовы.

Згодна з Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы (1977–1984), дзеяслоў *адчыніць/адчыняць* мае два значэнні: 1) адводзячы, знімаючы або адстаўляючы ўбок тое, чым перакрыты ўваход ці выхад, пройма ў якое-н. памяшканне, у якую-н. пасудзіну і пад., зрабіць даступнай унутраную або знешнюю прас-тору; адкрыць // Пусціць у памяшканне, даць увайсці каму-н.; 2) тое, што і адкрыць (у 3 знач.: Арганізаваць, стварыць што-н. і абвясціць пра пачатак дзейнасці яго) [14]. З пункту гледжання семантыкі гэты дзеяслоў з’яўляецца каўзатыўным (пераходны дзеяслоў, значэнне якога ўтрымлівае прычыну для ажыццяўлення дзеяння) і адносіцца да фізічнай сферы (1-е значэнне) і сферы функцыянальнай (2-е значэнне) [15, с. 60].

Калі звярнуцца да фактычнага матэрыялу, выбранага з Беларускага N-корпусу, то можна сцвярджаць, што сінтагматыка дзеяслова не ўкладаецца ў названыя вышэй сферы. Так, можна ўмоўна вылучыць некалькі тэматычных груп, якія выкарыстоўваюцца пры дзеяслове *адчыніць/адчыняць*:

1) прадметы, пабудовы і іх часткі, тэхнічна здольныя да адкрывання з дапамогай якога-н. сродку або само прыстасаванне для адкрыцця [2, с. 73]: *брамка,*

будынак, варотцы, веснічкі, вокны (акно), века, дзверы, духоўка, засаўка, камера, куфэрак (куфар), люк, печ, сенцы, скрыня, [шкляная] столь, фортка, хата, шуфляда, юшка і інш.: «...я здолеў адчыніць люк» (Мікола Гіль);

2) сацыяльныя аб'екты і аб'яднанні, што прайшлі этапы стварэння і арганізацыі і знаходзяцца на стадыі прэзентацыі, адкрыцця: *басейн, клуб, парафія, пляцоўка [лекцый], рэстаран, семінарыя, сход, фірма, школа, экспазіцыя і інш.: «Хадзем адчыняць клуб!» (Максім Гарэцкі);*

3) часткі цела чалавека: *вочы, вусны, вушы, рот, сэрца, твар і інш.: «...толькі што сядзелец адчыніў рот» (Якуб Колас);*

4) абстрактныя паняцці: *душа, змест, магчымасці, таямніцы, якасці і інш.: «ЕС адчыняў новыя магчымасці супрацоўніцтва» (Наша Ніва);*

5) дарога, шлях у прамым і пераносным сэнсах: *дарога, межы, шлях і інш.: «...рэформаў, якія... адчыняць шлях у Еўропу» (Новы Час);*

6) прадметы, адкрыццё якіх вядзе да страты ізаляванасці, замкнёнасці іх унутранай прасторы [2, с. 73]: *бутэлька, кніга, наручнікі, пячаці і інш.: «Пшэк адчыніў новую бутэльку й выйшаў на вуліцу» (Алекс Папоў).*

Каб выявіць заканамернасць такой сінтагматыкі, былі прааналізаваны акадэмічныя тлумачальныя і перакладныя (беларуска-рускія і руска-беларускія) слоўнікі, выдадзеныя ў XX і XXI стст.

Першыя перакладныя слоўнікі 1920-х гадоў падаюць словы *адчыніць і адкрыць* як цалкам раўназначныя: *открыть – адчыніць, адкрыць* [6, с. 11]; *открывать – аткрываць, аткрыціць, аткрытна, аткрытнасьць* [9, с. 430]; *отворять – адчыняць, атчыняцца, атчынены, адчын, адчынлівы* [9, с. 425]; *адчыніць, адчыняць – открываць, открыць; отворять, отворить* [3]. У «Расійска-беларускім слоўніку» М. Байкова і С. Некрашэвіча (1928) упершыню пададзена лексічная спалучальнасць дзеяслова з назоўнікамі: *страляніна (распачаць), думкі (выказаць), з'явішча (вынайсці), грудзі (расхлістацца), вочы (расплюшчыць), кнігарня (закласці), кніга (разгарнуць), рот (разявіць), магчымасць (выпадае), знахар (аб'явіўся), хвароба (наказалася) і інш.* [11, с. 352]. Такая варыянтнасць у спалучальнасці можа тлумачыцца тым, што: «Важнай задачай беларускай лінгвістыкі 1920-х гг. было „адкрыць“, сабраць лексічныя і іншыя рэсурсы беларускай мовы, зафіксаваць і пазнаць іх, урэшце, вывучыць беларускую мову ва ўсёй яе паўнаце і багацці» [8, с. 15]. Аднак ужо ў «Руска-беларускім слоўніку» А. Александровіча (1937), у параўнанні з вышэйапісаным слоўнікам, колькасць прыкладаў лексічнай спалучальнасці гэтага дзеяслова рэзка зменшылася: *открывать (собрание, прения) – адкрываць;*

(двери, окно, магазин) – адчыняць; (что-либо замкнутое) – адмыкаць; (глаза) – расплюшчваць [1, с. 257].

З цягам часу, як можна меркаваць па дадзеных Беларускага N-корпусу, перавагу ў выкарыстанні атрымаў дзеяслоў *адкрыць/адкрываць* (19383 адзінкі), нягледзячы на тое, што перакладныя слоўнікі сярэдзіны і другой паловы XX ст. прапануюць шматлікія варыянты перакладу дзеяслова ў залежнасці ад яго семантыкі і сінтагматыкі: *адчыняць дзверы, акно; расплюшчваць вочы, раззяўляць рот* [13]; *адкрываць сход, пасяджэнне; (пускать, вводит в действие) пускаць, даваць, адкрываць; (откровенно сообщать) адкрываць, выказваць і інш.* [12, с. 392]; *(наглухо заделанное) откупорить; адкрыць заслону, грудзі, сход, тэатр, паклады руды, новую планету, свае планы, сакрэт, агонь, рахунак і інш.* [4, с. 154, 209].

У канцы XX ст. – першых дзесяцігоддзях XXI ст. сітуацыя змянілася на карысць ужывання дзеяслова *адчыніць/адчыняць* (замест *адкрыць/адкрываць*) незалежна ад тых лексем, з якімі ён спалучаецца. Прычынай такой сінтагматыкі можа быць шэраг пазамоўных фактараў:

1) адштурхоўванне ад рускай мовы шляхам свядомага ігнаравання дзеяслова *адкрыць/адкрываць*: «...он беззвучно открыл ружье...» (Гавриил Троепольский. Белый Бим Черное ухо (1971)) – «...нячутна адчыніў ён стрэльбу...» (Алесь Жук, 1975) [10];

2) арыентацыя на перакладныя слоўнікі пачатку XX ст., укладанне якіх прыпадала на час выпрацоўкі нормаў сучаснай беларускай мовы і актыўнай творчасці (цяперашніх) класікаў беларускай літаратуры;

3) вяртанне да гістарычных вытокаў, калі дзеяслоў *адчыніць/адчыняць* амаль не меў абмежаванняў у спалучэнні з рознымі словамі: ‘адчыніць’ і ‘паўтарыць учынак, зрабіць узаемна тое самае’ [7, с. 296];

4) складанасць размежавання блізкіх па значэнні дзеясловаў *адчыніць/адчыняць* і *адкрыць/адкрываць*, што прыводзіць да ўжывання лексемы згодна не з моўнымі нормамі, а ўласным моўным густам;

5) рэдкае (ці нерэгулярнае) выкарыстанне ў жывым камунікаванні сучаснай беларускай мовы, што прыводзіць да засваення найбольш тыповых і ўніверсальных мадэляў спалучальнасці.

Такім чынам, на аснове аналізу ілюстрацыйнага матэрыялу, выбранага з Беларускага N-корпусу, паралельнага беларускага падкорпусу Нацыянальнага корпусу рускай мовы і слоўнікаў, можна зрабіць выснову, што змены ў спалучальнасці дзеяслова *адчыніць/адчыняць* сведчаць, з аднаго боку, пра

ўніверсалазацыю яго значэння (а тым самым пра расшырэне сінтагматыкі дзеяслова, як: *адчыніць бочку, бутэльку, ваду, вочы, замок, пасяджэнне, рот, твар, файл, філіял* і пад.), а з другога боку, пра звужэнне магчымасцей самой беларускай мовы, бо адбываецца страта адметнай лексічнай спалучальнасці, як: *адшпунтаваць бочку, адкаркаваць бутэльку, пусціць ваду, расплюшчыць вочы, адамкнуць замок, распачаць пасяджэнне, разявіць рот, адтуліць твар, разгарнуць файл, адкрыць філіял* і інш.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Александровіч А.* Руска-беларускі слоўнік. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1937.
2. *Бабенко Л. Г.* Семантычныя модели русскіх глагольных предложений: экспериментальный синтаксический словарь. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998.
3. Беларуская-расійскі слоўнік (Байкоў-Некрашэвіч). URL: <http://www.slounik.org/bn> (дата звароту: 12.04.2020).
4. Беларуская-рускі слоўнік: у 3 т. 3-е выд. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. Мінск: БелЭн, 2003. Т. 1: А–З.
5. Беларускі N-корпус. URL: <http://bnkorpus.info> (дата звароту: 17.04.2020).
6. *Гарэцкі М., Гарэцкі Г.* Маскоўска-беларускі слоўнік. Вільня, 1920.
7. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: у 30 т. / рэдкал.: А. М. Булыка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: Навука і тэхніка, 2003. Т. 23: Орударский – Паписта.
8. *Запрудскі С. М.* Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918–1941): дапам. Мінск: БДУ, 2015.
9. *Ластоўскі В.* Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна: Друкарня А. Бака, 1924.
10. Нацыянальны корпус рускага языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru> (дата абрашчэння: 11.04.2020).
11. *Некрашэвіч С., Байкоў М.* Расійска-беларускі слоўнік. Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1928.
12. Русско-белорусский словарь: в 3 т. 8-е изд. / НАН Беларусі, Ін-т языкознання ім. Я. Коласа. Мінск: БелЭн, 2002. Т. 2: Л–П.
13. Русско-белорусский словарь. URL: <http://www.slounik.org/krapivarb> (дата абрашчэння: 18.04.2020).
14. Скарнік. URL: <https://www.skarnik.by/tsbm> (дата звароту: 15.04.2020).
15. Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski / A. Kiklewicz, M. Korytkowska [i inni]; red. nauk. A. Kiklewicza, M. Korytkowskiej. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2010.